

Bilans dokonań polskiej i niemieckiej kartografii historycznej Śląska (1741–2017)

Dariusz Przybytek

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych

E-mail: dariusz.przybytek@uwr.edu.pl

Zarys treści: Dorobek śląskiej kartografii historycznej jest rozproszony po wszystkich zainteresowanych Śląskiem krajach, do których należał ten region. Punkt wyjścia do formowania opinii stanowiła specjalistyczna literatura związana z kartografią i geografiami historyczną oraz powstały przez wiele dziesiątków lat polski, niemiecki, austriacki i czeski dorobek historiograficzny. Autor artykułu analizuje poszczególne dzieła w kontekście ogólnego rozwoju kartografii historycznej i panujących w jej dziejach tendencji. Dotyczyło to zarówno dominującej w danych okresach tematyki, jak i form publikacji kartograficznych. Omawiając dwustuletni dorobek kartografii historycznej Śląska autor dokonuje równocześnie jego systematyzacji, klasyfikując każde kartograficzne przedstawienie pod względem jego przydatności dla wszystkich zainteresowanych daną problematyką badaczy dziejów Śląska oraz historyków kartografów, którzy problemy te zechcą opracować na nowo.

Słowa kluczowe: Śląsk, kartografia historyczna, historia kartografii, mapy, atlasy

Dorobek śląskiej kartografii historycznej jest rozproszony po wszystkich zainteresowanych Śląskiem krajach, do których należał ten region. Są to zarówno dzieła samoistne (tj. mapy naukowe, popularne, szkolne i propagandowe), jak i ilustrujące treści prac historiograficznych tzw. mapy załącznikowe lub tekstowe. Osobną grupę stanowią specjalne zbiory map wydawane w formie atlasów historycznych.

Narodziny kartografii śląskiej zbiegły się w czasie z pojawieniem się w renesansowej Europie kartografii historycznej, jednak pierwsze zadowalające efekty syntezy jej osiągnięć w celu zobrazowania przeszłości Śląska pojawiły się dopiero w XVIII wieku.

Nie powinno być także zaskoczeniem, że zarówno decydującym bodźcem twórczym, jak i katalizatorem rozwoju tematycznej kartografii historycznej Śląska u jej zarania, były potrzeby kartografii wojskowej. Czynnikiem sprzyjającym zainteresowaniu topografią Śląska i pojawieniu się w kartografii tego okresu tematyki militarnej były trzy wojny śląskie (1740–1763), które wpłynęły także na pojawienie się tematycznej kartografii historycznej. Oprócz bowiem

sporządzanych taktycznych planów przestrzennych przyjął się zwyczaj rysowania sytuacyjnych planów bitew, z których część niemal na bieżąco publikowano. Stanowiły one pierwszorzędny materiał dla przyszłych studiów nad wojenną taktyką armii pruskiej oraz źródło dla tworzonych od końca XVIII wieku historycznych map i atlasów o tematyce militarnej¹.

Tematyczna kartografia historyczna Śląska stała się faktem, ale dokładna data jej narodzin jest jednak praktycznie nie do ustalenia. Powodem tego nie jest ani ogromna i trudna wręcz do oszacowania liczba produkowanych od zakończenia wojen śląskich map i planów bitew, ani rozprzestrzenienie tej produkcji. Problem tkwi w często spotykanym przez badacza dawnej kartografii dylemacie: kiedy i w jakich okolicznościach mapę tematyczną dotyczącą zdarzenia z niedalekiej przeszłości można uważać za historyczną?

W wyjaśnieniu tej kwestii definicja mapy historycznej nie zawsze zdaje się mieć zastosowanie. Czy zatem sporządzony na podstawie szkicu rękopiśmienny czystorys nazajutrz po bitwie jest mapą historyczną, czy tylko rejestracją współczesnego autorowi wydarzenia? Czy czas, jaki upłynął od wydarzenia do opublikowania przedstawiającej je mapy jest uzasadnionym kryterium zaklasyfikowania jej do historycznej kartografii tematycznej? Decydująca przy tym wydaje się być intencja autora. Jeśli wiemy, że sporządził on daną mapę w celu przedstawienia przeszłości, możemy ją z czystym sumieniem uznać za historyczną.

Bez wątplenia wszystkie najbardziej ostre, a wynikające z nieufności wobec zamiarów autora, kryteria takiej klasyfikacji spełnia przykład miedziorytowej mapy *Plan der Attaque der Stadt Brieg*, wydanej niemal nazajutrz po bitwie w 1741 roku².

Wśród zbieraczy podobnych publikacji przyjął się zwyczaj łączenia ich w sztuczne atlasy zawierające zbiory map dotyczących określonej tematyki, okresu historycznego, lub będących dziełem jednego autora. Zbiory takie pochodzące z okresu od końca XVIII do połowy XIX wieku zawierają wiele cennych prac kartograficznych zasługujących na zainteresowanie zarówno historyków kartografii, jak i historyków kartografów tworzących mapy historyczne. Dla pierwszych jako przedmiot badawczy, dla drugich jako często nieocenionej wartości źródło historyczne³.

Znacznie większym zaufaniem badaczy cieszą się wydawane od końca XVIII wieku tematyczne atlasy historyczne, zawierające z góry zaplanowany i chronologicznie ułożony zbiór planów bitew i przeglądowych map topograficznych śląskie-

¹ Najwięcej uporządkowanego materiału na ten temat zachowało się w archiwach i bibliotekach wiedeńskich (Haus-, Hof-, Kriegs- und Staatsarchiv oraz österreichische Nationalbibliothek) i berlińskiej Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz.

² *Plan der Attaque der Stadt Brieg*, anonimowy miedzioryt po 1741 r., egz. w BUWr. sygn. 2514-IV.B; *Prospect von der Situation oder Gegend des Königl. Preuss. Feld-Lagers, bey der Stadt Streehlen, im Fürstenthum Brieg, in Nieder-Schlesien. Anno 1741*, egz. w BUWr. sygn. 2518-IV.B.

³ Por. *Zbiór planów bitew z okresu wojny siedmioletniej z lat 1757-58 wydanych we Wrocławiu* [Joh. Jacob Korn, b.r.], egz. w BUWr, sygn. 3268-IV.B; *Zbiór planów bitew odnoszących się do wojny Austrii z Prusami w latach 1756-1762*, [b.m. po 1809?], egz. w BUWr, sygn. 3294-III.B.

go teatru wojennego, wykonanych zwykle przez jednego autora według określonej koncepcji. Pierwszym znanym nam takim wojennym atlasem historycznym jest wydane w 1789 roku w Amsterdamie dzieło poświęcone pośmiertnie królowi Prus Fryderykowi Wielkiemu zatytułowane *Recueil de Plans de Batailles Sièges et Combats, arrivés dans les Expéditions mémorables de la Guerre de Sept Ans, pour servir à l'intelligence des Oeuvres Posthumes de Frédéric II, Roi de Prusse*⁴. Atlas ten, zawierający m.in. trzy plany bitew na Śląsku (Świdnica, Wrocław i Lutynia – tablice IX–XI) stał się jakby wzorem dla wszystkich tego typu publikacji epoki.

W początkach XIX wieku Francja tak silnie zaznaczyła swój wpływ na wszystko, co działo się w Europie, że nawet kolejne wielkie atlasy poświęcone kampaniom pruskim sprzed półwiecza musiały wyjść spod ręki Francuza. **Antoine-Henri de Jomini**, pułkownik szóstego korpusu Wielkiej Armii, w 1806 roku wydał pierwszy *Atlas du traité de grandes tactiques* zawierający plany bitew z lat 1756–1758⁵. Nazwiska wykonawców map, miejsce wykonania oraz ich szczegółowość mimo stosunkowo dużej skali zdają się potwierdzać przypuszczenie, że do ich sporządzenia wykorzystano najnowsze i najprawdopodobniej zdobyczne osiągnięcia wojskowej kartografii austriackiej, a w kolejnych znacznie rozszerzonych wydaniach również pruskiej. Trzy lata później ukazał się bowiem pod nieco zmienionym tytułem następny atlas pułkownika Jomini, obejmujący przebieg całej wojny siedmioletniej, a wnet po nim edycja zawierająca 26 planów bitew wszystkich trzech wojen śląskich⁶.

*

Szczytowym osiągnięciem retrospektywnej kartografii militarnej w Niemczech pierwszej połowy XIX wieku jest niewątpliwie wielkie dzieło **Fryderyka Rudolfa von Rothenburga** będące, poza kilkoma wyjątkami, wyborem planów bitew przede wszystkim z wojen śląskich i napoleońskich⁷. Śląsk jest zatem reprezentowany przez wszystkie już wyżej wymienione bitwy (tj. od Małujowic po Kaczawę). Uwagę zwraca wysoki poziom miedziorytowego druku oraz względna dokładność fizjografii i topografii terenu, zaczerpnięta najprawdopodobniej z najnowszych wówczas tzw. „map stolikowych” (*Urmeß-tischblätter*) pruskiego sztabu generalnego⁸.

⁴ Egz. w BUWr, sygn. 29-IV.B.

⁵ *Atlas du traité de grandes tactique par le Colonel Jomini, attaché an sixième corps de la grande armée*, Paris 1806, egz. w BUWr, sygn. 973-III.B.

⁶ *Traité des grandes opérations militaires, et histoire critique des campagnes de la révolution, par le Antoine-Henri de Jomini, Atlas*, b.m. [Paris? po 1809], egz. w BUWr, sygn. 3294-III.B; wersja ostatnia wyd. po roku 1811, egz. w BUWr, sygn. 3516-III.B.

⁷ *Schlachten-Atlas. Hrsg. von Fr. R. G.*, Leipzig 1842, [sygn. BUWr 760-III.B] z obszaru Śląska zawierający jednak tylko plany bitew z lat 1741–1813. Także wyłącznie ten okres został uwzględniony w następnych wydaniach pracy tego autora zatytułowanej już jako *Die Schlachten der Preussen von 1741 bis 1815*, [wyd. 3], Berlin 1846, sygn. BUWr 914-III.B.

⁸ H. Kot, *Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800–1939*, Katowice 1970, s. 48.

Do oddziału historii wojennej tego sztabu również na przełomie XIX i XX w. należało ostatnie słowo zarówno w kartografii historycznej, jak i historiografii niemieckiej na powyższy temat. Było nim wielotomowe opracowanie pt. *Kriege Friedrichs des Großen*, zawierające szczegółowe i bardzo dokładne plany bitew oraz przeglądowe mapy teatrów działań trzech wojen śląskich XVIII stulecia⁹.

Do rewolucyjnego postępu w kartografii w ogóle przyczyniło się także, począwszy od końca pierwszej połowy ubiegłego wieku, stopniowe wypieranie drukarskiej techniki miedziorytowej przez doskonalszą i bardziej ekonomiczną metodę litograficzną. Jednym z pierwszych wydawców na świecie, który z powodzeniem wykorzystał tę technikę druku do masowej produkcji map i atlasów, był **Karol Flemming** z Głogowa, twórca śląskiego przemysłu kartograficznego z prawdziwego zdarzenia. Pierwsze jego atlasy wyprodukowane metodą litograficzną wywołały w latach czterdziestych XIX wieku uzasadnioną sensację i znalazły od razu duży zbyt, potwierdzając tym samym sukces nowej metody i firmy¹⁰. Pierwszą pozycją tematycznej kartografii historycznej z oficyny K. Flemminga był wydany w 1845 roku atlas dziejów kościoła ewangelickiego na Śląsku, poświęcony, jak to wyraził autor, „miłośnikom historii wszelkiej maści”¹¹. Pionierskie to dzieło jest w swojej klasie ze wszech miar oryginalnym atlasem, o czym świadczy nie tylko wysoki poziom edytorski, ale i nowoczesna metoda przedstawień oraz fachowość jego autora, głogowskiego pastora **Eduarda Andersa**, zdradzającego nieprzeciętne zdolności koncepcyjne i manualne na polu kartografii historycznej.

Revolucja w technice poligraficznej spowodowała pojawienie się nieznannej dotąd formy publikacji kartograficznej, jaką jest mapa tekstowa, służąca przestrzennemu zobrazowaniu tematyki zawartej w treści książki lub artykułu. Do szczerych entuzjastów jej zastosowania w Niemczech przełomu XIX i XX wieku należał ówczesny filar regionalnej geografii historycznej Śląska, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego **Joseph Partsch**. Był on autorem pierwszej naukowej monografii historycznogeograficznej Śląska¹², w której tekście znajdujemy m.in. oryginalną mapkę słowiańskich nazw miejscowych na Śląsku w okresie plemiennym (t. 1, s. 343). Uwagę zwraca bardzo dokładna i szczegółowa, jak na skalę mapy, sieć wodna oraz archaiczna, oparta na źródłowych ustaleniach prof. Władysława Nehringa słowiańska pisownia nazw rzek i miejscowości. W tym samym tomie zamieścił J. Partsch również inną swoją po-

⁹ *Die Kriege Friedrichs des Großen*, Hrsg. vom Großen Generalstabe, Abtheilung für Kriegsgeschichte, Erster Theil: *Der Erste Schlesische Krieg. 1740–1742*, 3 Bände, Berlin 1890–1893; Zweiter Theil: *Der Zweite Schlesische Krieg. 1744–1745*, 3 Bände, Berlin 1895; Dritter Theil: *Der Siebenjährige Krieg. 1756–1763*. 12 Bände, Berlin 1901–1913.

¹⁰ H. Kot, op. cit., s. 61–64.

¹¹ E. Anders, *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien, gezeichnet von...*, Glogau 1845. Egz. w BUWr 661-IV.B, Ossol. 2157/B/IV; cytat oryg. „*Den Geschichts-Freunden aller Arten und Farben gewidmet*”.

¹² J. Partsch, *Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk*, 2 Bände, Ferdinand Hirt, Breslau, 1896/1903.

wszechnie znaną mapę historyczną *Karte der Sprachgrenzen in Ober- und Mittelschlesien 1790 u. 1890*, która jest wyjątkowo rzadkim i do tego naukowo rzetelnym przedstawieniem skutków procesu germanizacji polskojęzycznej ludności na Śląsku w ciągu XIX wieku.

W drugiej połowie XIX wieku nastąpiła prawdziwa eksplozja regionalnej kartografii tematycznej, wydawanej i popularyzowanej w różnych postaciach. Prawdziwy renesans przeżywały samoistne mapy i plany różnych obszarów o stale poszerzanej tematyce, zajmujące nieraz całe zeszyty czasopism lub serii naukowych. Wydawnictwa kartograficzne (przede wszystkim wrocławski Korn i głogowski Flemming) wprost prześcigały się w wydawaniu kolejnych, uaktualnionych wersji map tzw. generalnych lub specjalnych, dziś powiedzielibyśmy – przeglądowych map Śląska¹³. Wreszcie swoim rozwojem zainteresował się Wrocław, co zaowocowało pojawieniem się nowego rodzaju kartografii urzędowej w postaci planów rozbudowy przestrzennej miasta w najnowszym okresie jego dziejów¹⁴.

Tylko pozornie może wydawać się, że przedstawiony na powyższych przykładach postęp w kartografii tematycznej ma niewiele wspólnego z regionalną kartografią historyczną. Przypomnijmy zatem, że bardzo często mimo zasadniczej różnicy między mapą historyczną a dawną, mogą one mieć cechy wspólne. Przykładem na to są właśnie wymienione wyżej plany rozprzestrzenienia Wrocławia lub wydane już podczas pierwszej wojny światowej historyczne i zarazem współczesne mapy teatrów działań wojennych, które dotyczyły także Śląska¹⁵. Bezspornym zaś dowodem bezpośredniego związku kartografii historycznej z ówczesną kartografią urzędową są wydane przez **Maxa Hellmicha** podstawowe (zwane inaczej kanwowymi) mapy dla Śląska, które w swojej istocie są niczym innym, jak powieleniem urzędowych pomiarów geometryczno-katastralnych z 1909 roku¹⁶.

Inicjatywom na polu kartograficznym sprzyjał wzrost międzynarodowego znaczenia Niemiec pod koniec XIX wieku. W tym duchu też pod koniec wieku

¹³ *Spezial-Karte. Schlesien und Grafschaft Glatz im Maßstab 1:300 000*. Entworfen und gezeichnet von F.J. Schneider, Breslau, Verlag v. W.G. Korn, 1861; *General-Karte von der Königlich Preussischen Provinz Schlesien und den angrenzenden Ländertheilen nebst Spezial Karte vom Riesen-Gebirge und vom Oberschlesischen Bergwerks- und Hütten-Revier*, entworfen u. gezeichnet von W. Liebenow, Verlag v. E. Trewendt, Breslau, 1866; *Karte der Provinz Schlesien*, entworfen von F. Handtke, Flemming, Glogau, 1870.

¹⁴ *Die Neubauten in Breslau auf alter und neuen Baustelle von 1871 bis 1910*. Bearb. vom Städtischen Statistischen Amt, Breslau, F. Pietsch, 1910; *Die bauliche Entwicklung Breslaus von 1811 bis 1912. Nur Bauten auf neuer Baustelle*, Breslau 1912.

¹⁵ F.E. Bilz, *Der Weltkriegsschauplatz in Einzelkarten*, Tabl. 11: *Provinz Schlesien*, Tabl. 26: *Mähren u. Schlesien*, Leipzig [po 1914]; H. Fischer, *Europas Staatenbild im Wandel der letzten vier Jahrhunderte und die Kriegslage Anfang 1916...*, Berlin 1916.

¹⁶ Max Hellmich, *Grundkarte von Schlesien. Gemarkungsgrenzen nach den amtlichen Zonenkarten vom Jahre 1909*, 4. Blätter: Breslau, Sagan, Glatz, Ratibor, 1:100 000, Breslau 1927/28; Tenze, *Übersichtskarte der schlesischen Gemarkungsgrenzen (nach amtlichen Unterlagen aus dem Jahre 1909)*, 1:300 000, Flemming, Glogau, 1928.

został wydany przez gotajski zakład Justusa Perthesa **Niemiecki atlas kolonialny**¹⁷. Wobec podstawowego propagandowego celu tego atlasu wręcz zaskakuje w nim obraz niemieckiej kolonizacji wschodniej. Górny Śląsk nie tylko że zaliczono do obszarów *Überwiegend fremdsprachig* i pozostawiono w zasięgu napisu *Polen* (w znaczeniu Polacy), ale również na jednej z map zastosowano podwójne nazewnictwo, przeto obok niemieckich nazw spotykamy polskie: *Bytom, Gliwice, Głubczyce, Raciborz i...Wraclaw*¹⁸.

Przykładów rozsądnego traktowania skomplikowanej przeszłości Śląska w omawianym okresie przez niemiecką kartografię historyczną jest jeszcze wiele. Nawet wydany już w czasie I wojny światowej w firmie Velhagen & Klasing wielkim nakładem środków, jak na wydawnictwo propagandowe, atlas historycznego rozwoju Niemiec w ciągu 2000 lat [sic!] **Ernsta Schwabe** pozostawił Polsce Śląsk w XIII wieku, a prawobrzeżnemu Śląskowi słowiańską większość aż po współczesność. Analogicznie Górny Śląsk poza obszarem tzw. „*Geschlossene Verbreitung der Deutschen*” przedstawił wydany przez to samo wydawnictwo rok później zestaw szkolnych map historycznych **Ernsta Ambrosiusa**¹⁹. Były to jednak już ostatnie niemieckie dzieła kartograficzne, które pozwoliły sobie na takie szczegóły. Po zakończeniu wielkiej wojny nastąpił bowiem moment, w którym kwestia narodowej i państwowej przynależności tej dzielnicy w przeszłości stała się aktualnym problemem politycznym, a kartografia jednym z ważniejszych środków w propagandowej walce o Śląsk.

*

Narodziny polskiej kartografii historycznej łączą się z opublikowaniem w roku 1780 przez Adama Naruszewicza pierwszych map historycznych w napisanej przez niego na zlecenie króla *Historii narodu polskiego*²⁰, co potwierdza fakt, że rozwój kartografii historycznej w dużej mierze jest funkcją postępów właśnie historiografii. Przeto powstała na polskim gruncie kartografia historyczna także zwróciła uwagę na jakże dawno „zapomniany” przez Polaków Śląsk. Miało to związek z ważną ewolucją myśli społeczno-politycznej okresu zaborów oraz z pojawieniem się tzw. polskiej „myśli zachodniej”, nawiązującej do wizji terytorialnej państwa piastowskiego²¹.

Stanisław Staszic już w dobie Sejmu Wielkiego w swoich *Przestrogach dla Polski* zaliczył Śląsk do obszarów określonych przez niego jako tzw. „dawniejsze

¹⁷ *Deutscher Kolonial-Atlas. 30 Karten mit 300 Nebenkarten*, entworfen, bearbeitet u. hrsg. von Paul Langhans, Gotha 1897.

¹⁸ *Ibidem*, ark. nr 4 i 6.

¹⁹ *2000 Jahre Deutscher Geschichte. Atlas der geschichtlichen Entwicklung Deutschlands bis zum Weltkriege. In 105 Karten mit Geschichtstabellen und erläuterndem Text.* hrsg. v. Ernst Schwabe, Bielefeld und Leipzig 1916, s. 12 i 15; *Deutschlands Grenzen im Wandel der Jahrhunderte. Dargestellt in dreizehn Kartenbildern mit erläuterndem Text v. E. Ambrosius*, Bielefeld u. Leipzig 1917, mapa 4.

²⁰ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. 2–7, Gröll, Warszawa 1780–1785; zob. też S. Grzybowski, *Teki Naruszewicza*, „Acta Regnum Poloni”, Wrocław 1960.

oderwy od naszego kraju, o których pamięć nigdy nie powinna być zaprzepaszczoną²². Hugo Kołłątaj uznawał Odrę za naturalną zachodnią granicę Polski odbudowywanej z pomocą Napoleona²³. O polskości Śląska pisali także jeszcze w 1821 roku Julian Ursyn Niemcewicz i Jerzy Samuel Bandkie²⁴.

W okresie romantyzmu dominowała jednak tendencja odbudowy państwa w kształcie utraconej Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, czyli bez Śląska. Powrót Śląska do polskiej świadomości historycznej był procesem powolnym, acz systematycznym i jak się okazało skutecznym, ale jego przejawy w dziedzinie kartografii historycznej okresu zaborów są znikome.

Nie jest przypadkiem, że powszechnie uważani za ojców polskiej historiografii **Adam Naruszewicz** i **Joachim Lelewel** są również twórcami pierwszych map historycznych dotyczących historii Polski, na których znalazł się również Śląsk. Stosunek pierwszego z nich do tej dzielnicy był dość ambiwalentny. Nadworny historyk Stanisława Augusta już na pierwszej swojej mapie historycznej z zastosowaniem granic pozostawił Śląsk poza Polską, chociaż chodziło o państwo Bolesława Chrobrego.

Po Adamie Naruszewiczu dopiero Joachim Lelewel okazał pełne zrozumienie dla tej dziedziny. Mapy historyczne publikował on w postaci atlasów albo w formie załączników do swoich książek lub rozpraw. Oryginalne mapy historyczne Lelewela (w sumie wykonał ich ponad dwieście) inspirowały wielu innych twórców przez całe dziesięciolecie. Równoległe z Lelewelem samodzielnie atlasy opracował i wydał tylko **Stanisław Plater**, autor dwóch dzieł poświęconych historii militarnej i politycznej Polski²⁵.

Obok Joachima Lelewela najbardziej aktywny w tej dziedzinie pozostał geograf **Adolf Hipolit Dufour**, współautor dwóch ważnych emigracyjnych

²¹ A. Galos, *Piastowie w historiografii polskiej XIX–XX w.*, w: *Piastowie w dziejach Polski*, pod red. R. Hecka, Warszawa 1975, s. 25 i nast.; T. Kulak, *Polska myśl zachodnia okresu zaborów*, w: *W stronę Odry i Bałtyku. Wybór źródeł (1795–1950)*, t. 1, *O ziemię Piastów i polski lud (1985–1918)*, Wrocław–Warszawa 1990, s. 25–38.

²² S. Staszic, *Pisma filozoficzne i społeczne*, oprac. przez B. Suchodolskiego, t. 1, Warszawa 1954, s. 269; zob. też tegoż, *O statystyce Polski. Krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić, i tym, którzy w nim chcą rządzić*, Kraków 1807, s. 1–2 i 18–20.

²³ H. Kołłątaj, *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim*, Lipsk 1808, s. 143–147; odp. cytat także w: *W stronę Odry i Bałtyku*, t. 1, s. 41–43 (nr 2).

²⁴ Ibidem, teksty źródłowe nr 4 i 5 na s. 46–50; J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*, Paryż–Petersburg 1858, s. 486–490; J.S. Bandkie, *Wiadomości o języku polskim na Szląsku i o polskich Szlżczakach*, „Mrówka Poznańska”, 1821, t. 1–2.; zob. też J. Kamionka-Straszakowa, „Do ziemi naszej” – *Podróże romantyków*, Kraków 1988, s. 230–238, 309–319 i 324.

²⁵ *Atlas historique de la Pologne accompagné d'un tableau comparatif des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-ème, XVIII-ème et XIX-ème siècle par le Comte Stanislaw Plater, Posen 1827*; Tegoż, *Plans des sièges et batailles qui ont lieu en Pologne, pendant le XVII-ème et XVIII-ème siècle; accompagnés d'un texte explicatif. Pour servir de suite à l'atlas historique de la Pologne*, Poznań 1828; por. J.E. Piasecka, *Polskie atlasy geograficzne do połowy XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 17, 1985, nr 4, s. 182–183.

atlasów geograficzno-historycznych. Pierwszy z nich, zrealizowany wspólnie z **Leonardem Chodźko** wydany został w Paryżu jeszcze w 1831 roku. Rok później ukazała się jego wersja włoskojęzyczna w Szwajcarii²⁶. Drugim był atlas opracowany wiele lat później razem z **Feliksem Wrotnowskim**²⁷. Na obu przykładach widać już znaczący postęp techniczny i koncepcyjny, jaki dokonał się do połowy wieku w kartografii., ale też pewna ambiwalentność w stosunku do Śląska. Słusznie zatem jeszcze w dobie Wiosny Ludów Józef Łepkowski narzekał, że „w geografiach polskich, mało, fałszywie, albo wcale nic o Śląsku znaleźć nie można”²⁸ Epoka naukowej geografii historycznej związanej w Polsce z twórczością Zygmunta Glogera miała nadejść dopiero za pół wieku.

Rozwój polskiej kartografii historycznej okresu romantyzmu został ukoronowany przez najważniejsze dzieło kartograficzne Wielkiej Emigracji, jakim było wydanie w 1859 roku firmowanej przez Wydawnictwo Biblioteki Polskiej w Paryżu mapy całej Polski w skali 1:300 000 na czterdziestu ośmiu arkuszach, obejmujących nie tylko obszar w granicach dawnej Rzeczypospolitej, ale i jak wskazuje tytuł, również *okolice krajów sąsiednich*. Obejmuje więc ona również na trzech sekcjach cały Śląsk, tym razem bezbłędnie opisany w języku polskim. Historyczna jest ona tylko z nazwy, acz przez historyków mogła być uważana za pierwszą szczegółową i bardzo dokładną mapę kanwową dla wszystkich przedstawionych obszarów. Tak też później została wykorzystana. Wcześniej jednak dzieło generała **Wojciecha Chrzanowskiego** bardziej zasłużyło się jako mapa operacyjna dla oddziałów powstańczych kolejnego zbrojnego zrywu narodowego, tragicznie kończącego pewną ważną w jego dziejach epokę²⁹.

Okolicznością umożliwiającą publikację nowego spojrzenia na daleką słowiańską przeszłość dawnych zachodnich dzielnic Polski, w tym Śląska był nowy klimat polityczny w zaborze rosyjskim w ostatnich latach przed Powstaniem Styczniowym. W 1862 roku w Warszawie ukazała się mapa Słowiańszczyzny zachodniej **Jana Papłońskiego**. Jest to barwny litoryt opracowany, jak twierdzi autor, „na podstawie źródeł oryginalnych jak kroniki (Dithmara, Galla, Saxona Grammatyka), dokumentów dyplomatycznych oraz pierwszych opracowań geograficzno-historycznych i atlasów”³⁰. Faktycznie jest to pierwsze tak zna-

²⁶ *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages*. Dédié à Joachim Lelewel par A.H. Dufour Géographe et Léonard Chodźko, Paris 1831; *Atlante istorico, politico e statistico della Polonia antica e moderna, con la indicazione dei suoi diversi smembramenti e divisioni*, Capolago 1832, egz. w Ossol. sygn. 2156/B/IV.

²⁷ A.H. Dufour, F. Wrotnowski, *Atlas de l'ancienne Pologne, pour servir à betude de la géographie naturelle et historique des pays compris entre la Mer Baltique et la Mer Noire*, Paris 1850. Egz. z 1862 roku w Ossol. sygn 70576 II; por. J. E.Piasecka, op. cit., s. 185.

²⁸ J. Łepkowski, *Wiadomości o Śląsku*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1949, s. 319 i nast., cytat także w: *W stronę Odry i Bałtyku*, s. 67.

²⁹ W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, 1:300 000, Paryż 1859, obszar Śląska zawiera się w arkuszach 20, 20bis i 25. Egz. w BUWr sygn.964-IV.B.

³⁰ *Objaśnienia do mappy Słowiańszczyzny Lechickiej z wieku X–XII i Prus z wieku X–XII ułożonej przez Jana Papłońskiego*, w drukarni K. Kowalewskiego, Warszawa 1862, egz. w Ossol. 332.182 I.

czące spojrzenie na zachód w dotychczasowej polskiej kartografii historycznej, a nawet i w całej naszej historiografii. Znaczny zasięg terytorialny pozwolił uwzględnić cały Śląsk i nie wpłynął negatywnie na szczegółowość mapy. Nazwy miejscowe i geograficzne użył autor w brzmieniu i pisowni w polszczyźnie mu współczesnej (np. *Szląsk, Odra, Kwissa*), a tylko w indeksie miejscowości dodał nazwę niemiecką w nawiasie, np. Bytom – *Bitom (Beuthen)*, Bolesławiec – *Bolesław (Bunzlau)*, Bardo – *Byrdo (Warta)*. Mapa J. Papłńskiego jest jednak swego rodzaju efemerydą w polskiej kartografii historycznej. Ośrodek warszawski bowiem w warunkach kolejnej fali rosyjskich represji po 1863 roku znowu na dłuższy czas pozbawiony został prawa współtworzenia nauki polskiej.

Swobodny jej rozwój możliwy był tylko w cieszącej się autonomią Galicji, gdzie trudną do przecenienia rolę w organizacji badań naukowych odegrała Akademia Umiejętności sprawiając, że ośrodek krakowski w nauce na kilkadziesiąt lat zdobył znaczenie ogólnopolskie. Tu też zrodziła się pozytywna i już w pełni naukowa polska kartografia historyczna³¹.

Opracowanie szczegółowej mapy historycznej ziem polskich oraz wydanie map podstawowych (nazwanych wówczas „ślepy mi”) na potrzeby tematycznych przedstawień historycznych wszystkich epok zaproponował Stanisław Smolka, występujący na Pierwszym Zjeździe Historycznym Polskim im. Jana Długosza w Krakowie w 1880 roku³².

W latach osiemdziesiątych środowisko historyków krakowskiej Akademii Umiejętności wzięło udział w dyskusji dotyczącej pochodzenia ustroju społecznego naszych słowiańskich przodków. Do jednej z prac **Franciszka Piekosińskiego**, broniącego hipotezy najazdu została dołączona ilustrująca ją mapa pt. *Karta rozszedlenia się pokoleń słowiańskich między Odrą a Łabą i Solą*³³. F. Piekosiński położył nacisk na osadnictwo i rozlokowanie plemion, wśród których u zbiegu Odry i Nysy znajdujemy nieznanych *Żórawian*. Zasięg terytorialny przedstawienia rozciąga się od górnej Wisły po Łabę, stąd obejmuje praktycznie cały Śląsk (z wyjątkiem skrawka obszaru na południe od Raciborza). Niezróznicowane pod względem wielkości sygnatury miejscowości podpisane są wyłącznie po polsku. Widać znaczący postęp w porównaniu z mapą Papłńskiego sprzed dwudziestu lat. Tym razem „spojrzenie na zachód” znalazło naśladowców również w innych ośrodkach.

W roku 1887 **Wiktor Czajewski** do wydanego w Warszawie *Rysu dziejów naszych* dołączył właśnie historyczną mapę Śląska³⁴. Dziś trudno dociec, dlaczego

³¹ S. Herbst, *Prace nad polskim atlasem historycznym. Dotychczasowy dorobek polskiej kartografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1953, s. 329.

³² S. Smolka, *O przygotowawczych pracach w geografii historycznej Polski*, w: *Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego polskiego im. Jana Długosza odbytego w Krakowie...*, Kraków 1881, s. 139.

³³ F. Piekosiński, *Obrona hipotezy najazdu jako podstawy ustroju społeczeństwa polskiego w wiekach średnich z uwzględnieniem stosunków Słowian pomorskich i zaodrzańskich*, + mapa załącznikowa w skali 1:2 000 000, w: „Rozprawy i sprawozdania Wydziału II. hist.-filozof. Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 16, 1883.

³⁴ W. Czajewski, *Rys dziejów naszych. Polska za Piastów*, z mapką Szląska, Warszawa 1887.

akurat tej dzielnicy, skoro książka dotyczyła całej Polski piastowskiej. Niemniej pozostaje faktem, że jest to pierwsza mapa historyczna poświęcona specjalnie Śląskowi w polskiej kartografii historycznej. Wiek liczącej już wtedy, ale przeżywającej właśnie ważny przełom zwłaszcza w sferze jej zastosowania.

W 1900 roku wydany został ówczesnie bodaj najbardziej znany podręcznik do geografii historycznej Polski **Zygmunta Glogera**, który włączył Śląsk do opisu dawnych ziem polskich. W tym względzie dokonuje się wśród badaczy ważna zmiana świadomościowa, gdyż Śląsk odtąd pojawia się we wszystkich nowych opisach historycznogeograficznych jak i krajoznawczych Polski, do których autorzy dołączają często mapy o treści historycznej lub geograficzno-statystycznej zawierające m.in. jej południowo-zachodnie kresy³⁵.

Do końca XIX wieku ukazało się kilka różnych historycznych atlasów szkolnych i popularnych polskich autorów. Żaden z nich nie był jednak dziełem oryginalnym reprezentującym jakieś godne uwagi walory metodyczne. Podsumowując należy przyznać, że od końca XVIII do początku XX wieku Śląsk nie stanowił osobnego zagadnienia dla polskiej kartografii historycznej, co było pochodną stanu naszej historiografii. Zajmowano się nim tylko w kontekście całości dziejów Polski i to w stopniu dalece niewystarczającym. Tradycyjnie widziano Polskę w granicach historycznych sprzed 1772 roku, a więc bez Śląska. Formująca się dopiero polska inteligencja na Śląsku Górnym dysponowała za słabą siłą przebiccia wobec nauki polskiej rozkwitłej za austriackim kordonem. Wprawdzie działał i tworzył na Śląsku Cieszyńskim historyk Franciszek Popiołek, który swoje prace również wzbogacał ilustracjami kartograficznymi, ale nie o tematyce historycznej³⁶.

Istotną zmianę w polskim podejściu do spraw Śląska spowodowała dopiero szansa odzyskania jego części dla odbudowującej się II Rzeczypospolitej. Polacy na polu tzw. kartografii kongresowej byli aktywni od 1916 roku dzięki akcji wydawniczej podjętej przez prof. **Eugeniusza Romera**³⁷. Ważne skądinąd dla propagandy interesów polskich w ogóle zarówno wydana we Lwowie jego *Wojenno-polityczna mapa Polski*, jak i w tym samym roku we Wiedniu *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* nie uwzględniają w dostatecznym stopniu Śląska. Owszem pokazują, że Śląsk niegdyś do Polski należał, ale w atlasie nie zamieścić

³⁵ Zob. A. Rehman, *Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym*, Lwów 1895–1904; *Opis ziem zamieszkałych przez Polaków pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym, artystycznym, przemysłowym, handlowym i statystycznym*, t. 1: *Ziemie polskie w Prusach*, oprac. A. Czechowski, B. Koskowski, J. Karłowicz, Warszawa 1904; S. Majewski, *Opis ziem dawnej Polski*, Lwów b.r. [po 1904]; F. Koneczny, *Geografia historyczna*, w: *Polska – obrazy i opisy*, Zeszyt III, Lwów 1905, s. 219–379; E. Romer, *Przyrodzone podstawy Polski historycznej*, Lwów 1912; A. Nałkowska, *Geografia ziem dawnej Polski*, Warszawa 1912 (wyd. 2); W. Nałkowski, *Terytorium Polski historycznej jako indywidualność geograficzna*, Warszawa 1912; Tegoż, *Materiały do geografii ziem dawnej Polski*, Warszawa 1914; H. Bukowiecka, *Opis ziem dawnej Polski*, Warszawa 1917.

³⁶ F. Popiołek, *Dzieje Śląska Austriackiego z ilustracjami*, Cieszyn 1913, dwie mapki załącznikowe (topograficzna i geologiczna).

³⁷ E. Romer, *Pamiętnik paryski (1918–1919)*, Ossolineum, Wrocław 1989, s. 25–30.

Romer żadnej mapy Śląska. W 1916 roku niełatwo było jednak sobie wyobrazić konieczność propagandy w kwestii powrotu Śląska do Polski, skoro ta ostatnia istniała w sensie politycznym jedynie na papierze manifestującym akt woli cesarzy państw centralnych z dnia 5 listopada tegoż roku.

Większą uwagę na Śląsk, choć nadal nieproporcjonalną wobec jego ważności, zwrócił E. Romer w tzw. *Polskim atlasie kongresowym*, będącym zbiorem map i diagramów wykorzystanych przez tzw. Biuro Geograficzne przy delegacji polskiej na konferencji paryskiej dla poparcia polskich żądań terytorialnych, a wydanym dopiero w roku 1921. *Atlas kongresowy* zawarł więc dodatkowo kartograficzny obraz stosunków narodowościowych na Śląsku Górnym i na obszarze byłego księstwa cieszyńskiego³⁸.

Po stronie niemieckiej bardzo aktywny na polu kartograficznej walki propagandowej był wówczas ośrodek wrocławski³⁹. Tu proceder wykorzystywania map historycznych w 1920 roku osiągnął swoje apogeum. Największą aktywność w tej dziedzinie wykazał oddelegowany specjalnie przez władze z Berlina do Wrocławia, uchodzący za „znawcę niemieckiego wschodu”, tajny radca rządu profesor **Wilhelm Volz**. Najgłośniejszym dziełem kierowanego przez niego zespołu był wydany w formie atlasu „dokument historyczny” zatytułowany *Zwei Jahrtausende Oberschlesien in acht Karten dargestellt*. Ze strony polskiej jego najdokładniejszej krytyki dokonał wówczas Adam Kłodziński na łamach „Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, zaliczając go do tej części powodzi tendencyjnej i bezwartościowej z naukowego punktu widzenia górnośląskiej literatury plebiscytowej, której od nazwiska jednego z głośniejszych jej twórców nadano w Polsce pejoratywne miano „*Volziana*”⁴⁰.

Wyłączywszy opisany kompleks zagadnień związany ściśle z tzw. „kwestią górnośląską”, całość dokonań nauki niemieckiej okresu międzywojennego w dziedzinie kartografii historycznej Śląska można uznać za odrębny rozdział zarówno w sensie chronologicznym, jak i (co może nawet ważniejsze) za ostatni etap niemieckich badań śląskich z autopsji. Wskutek bowiem politycznych następstw II wojny światowej Śląsk nie tylko przestał być częścią państwa niemieckiego, ale i obszaru oddziaływania kultury, tj. i nauki, którego integralną częścią dotychczas pozostawał. Ten najkrótszy etap był bezspornie okresem szczytowego rozwoju i największych osiągnięć historiografii niemieckiej w dziedzinie badań śląskoznawczych.

Spośród wielu zagadnień wówczas mniej lub bardziej atrakcyjnych dla badań regionalnych na czoło zdecydowanie wysuwają się dzieje śląskiego osadnictwa. Z jednej strony, było to wynikiem zapotrzebowania epoki (tj. konieczności potwierdzania odwiecznej niemieckości Śląska), z drugiej zaś skutkiem

³⁸ E. Romer, *Polski atlas kongresowy*, Lwów–Warszawa 1921, tabl. XXXII.

³⁹ T. Kulak, op. cit., s. 130 i nast.

⁴⁰ A. Kłodziński, rec.: *Zwei Jahrtausende Oberschlesien in acht Karten dargestellt, [...] herausgegeben von Prof. Dr. Wilhelm Volz, Breslau 1920*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1, 1923, nr 3, s. 98–105.

kontynuacji apolitycznych badań naukowych epoki poprzedniej. Postęp nauki wymagał stałej rewizji dotychczasowych ustaleń. Następujące po sobie pokolenia badaczy były bezlitosne wobec swoich poprzedników i mistrzów.

Pierwszym historykiem kartografem, który podjął się krytycznego opracowania powyższego zagadnienia był wspomniany już wyżej **Max Hellmich**. Opracował on i przy wsparciu Śląskiej Komisji Historycznej (Historische Kommission für Schlesien) tudzież Śląskiego Towarzystwa Starożytności (Schlesischer Altertumsverein) wydał w 1923 roku pierwszy atlas pra- i wczesnohistorycznego osadnictwa na Śląsku⁴¹. W kwestii historii osadnictwa istotą ustaleń M. Hellmicha jest przyjęcie kryterium układu dróg w rozróżnieniu typów osiedli oraz uzależnienie rozmieszczenia tych osiedli od geograficznych warunków naturalnych: rzeźby terenu, zalesienia i gleb. Jego prace należy uznać za miłowy krok naprzód w badaniach nad rekonstrukcją wczesnośredniowiecznego krajobrazu kulturalnego Śląska, również w ujęciu kartograficznym.

Studia osadnicze kontynuowało wielu historyków niemieckich, przede wszystkim z wrocławskiego środowiska naukowego: J. Ziekursch, R. Kötschke, W. Bernard, W. Ebert, W. Czajka, H. Knothe i H. Schlenger. Prawie wszyscy oni traktują jednak osadnictwo jako element krajobrazu i zajmują się głównie typologią kształtów osiedli. W większości przypadków także dużo do życzenia pozostawia zobrazowanie kartograficzne ich badań⁴².

Ze wszystkich prac okresu międzywojennego najbardziej wszechstronnym opracowaniem osadnictwa wiejskiego na Śląsku jest fundamentalne studium **Herberta Schlegera** z 1930 roku pt. *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien*⁴³. Autor oparł je na bogatym materiale źródłowym, głównie na rękopiśmiennych, separacyjnych planach wsi z początków XIX wieku, doceniając, jako pierwszy, ich wielką wartość w badaniach osadniczych. Wszystkie typy wsi zobrazował licznymi planami w tekście i mapami załącznikowymi oraz zdjęciami. Najciekawsze jednak są trzy dołączone do pracy mapy, w tym dwie historyczne. Okazały się one prawdziwym sukcesem kartografii historycznej w zakresie rekonstrukcji krajobrazu kulturalnego Śląska w okresie średniowiecznego osadnictwa i zostały zaprezentowane na specjalnej wystawie geografii historycznej zorganizowanej przy okazji VII Międzynarodowej Konferencji Historyków w Warszawie w sierpniu 1933 roku⁴⁴.

W tym samym roku Herbert Schlenger opublikował najważniejsze dzieło nie tylko dla własnego dorobku historyka kartografa, lecz sztandarowe dla całego dotychczasowego dorobku niemieckiej kartografii historycznej Śląska. Chodzi o mo-

⁴¹ M. Hellmich, *Die Besiedlung Schlesiens in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Flemming-Wiskott, Breslau–Glogau 1923; zob. też: tegoż, *Gemarkung, Dorf und Haus in Schlesien*, „Schlesien”, B. VI, 1912/13.

⁴² H. Szulc, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX wieku*, Ossolineum, Wrocław 1963, s. 7–8.

⁴³ *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft von Herbert Schlenger mit 21 Textfiguren, sowie 27 Tafeln mit 40 Abbildungen, 2 Plänen und 3 Karten*, Breslau 1930.

nografię dziejów osadnictwa fryderycjańskiego na Górnym Śląsku w XVIII w., która wraz z mapą weszła w skład większego przedsięwzięcia, jakim był pierwszy naukowy regionalny atlas historyczny Śląska⁴⁵. Tak się złożyło, że z całego planowanego dzieła tylko ta mapa ujrzała światło dzienne. Została opublikowana, czym zadecydowała o zaistnieniu, choć w szczątkowej formie, historycznego atlasu Śląska w bibliografii i na rynku. I tylko Herbertowi Schlengerowi atlas zawdzięcza opracowanie jedynej mapy, ale i uzupełnienie jej cennym zeszytem objaśniającym, będącym w istocie samodzielną pracą historycznogeograficzną⁴⁶. Połączenie obrazu mapy i treści tekstu wyszło w tym przypadku całkiem udanie i zostało pochlebnie przyjęte przez ówczesnych recenzentów niemieckich⁴⁷.

W Polsce natomiast Karol Buczek po pierwszym publicznym zaprezentowaniu najnowszej pracy Schlengera (na Wystawie Geografii Historycznej przy okazji wspomnianego zjazdu historyków w Warszawie w sierpniu 1933 r.), nie ukrywał swojego sceptycyzmu wobec całego przedsięwzięcia Historische Kommission für Schlesien. Był on wyraźnie uprzedzony do Herberta Schlengera, do czego przyczyniła się wspomniana już praca doktorska tego ostatniego sprzed trzech lat⁴⁸.

Opracowanie mapy oparł H. Schlenger na osiemnastowiecznych zdjęciach topograficznych porucznika inżynierii F.E. Hammera i kapitana W. von Bornstädt (z lat 1782–1784) części Śląska po prawej stronie Odry, czego owocem były 44 sekcje tzw. *Colonie-Karte* w skali 1:24 000⁴⁹.

Powyższe zdjęcia stanowiły podstawową kartograficzną bazę źródłową do odtworzenia po półtora wieku na nowej mapie nie tylko osadnictwa z lat 1780–1800 na wymienionym obszarze, ale co istotniejsze, także krajobrazu

⁴⁴ *Catalogus Mapporum Geographicarum...*, Varsoviae 1933, s. 176–178; Do pracy Schlengera bardzo krytycznie odniósł się K. Buczek, por. tegoż, *Międzynarodowa wystawa geografii historycznej w Warszawie (21–28 VIII 1933)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XLVII, 1933, s. 245.

⁴⁵ *Geschichtlicher Atlas von Schlesien*. Hrsg. von der Historischen Kommission für Schlesien. 1. Stück: *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800*, bearb. von H. Schlenger. 1. Auflage, Breslau 1933.

⁴⁶ *Beihfte zum Geschichtlichen Atlas von Schlesien*, 1. Heft: H. Schlenger, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und von Massenbach*, Breslau 1933.

⁴⁷ K.G. Bruchmann, [rec.] „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 1934, s. 221–223; W. Czajka, [rec.] „Petermanns Mitteilungen”, 1935, s. 75.

⁴⁸ K. Buczek następująco interpretował intencje niemieckich inicjatorów atlasu: „...chodzi mianowicie (...) o udowodnienie, że Śląsk, jeśli nawet nie jest ziemią pragermańską, to przynajmniej wszystko dobre, a więc rozwój osadnictwa i ustroju rolnego zawdzięcza Niemcom. Przede wszystkim zaś wyolbrzymia się rolę kolonizacji średniowiecznej i fryderycjańskiej. Wręcz klasycznego przykładu dostarcza tutaj studium głównego współpracownika tego atlasu H. Schlengera: <Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien (1930)>”, „Wiadomości Historyczne”, t. 2, 1933, z. 4, s. 245.

⁴⁹ W literaturze funkcjonuje mapa pod tą nazwą ze względu na treść, gdyż w pierwszym rzędzie dotyczyła osadnictwa, jej pełny tytuł natomiast w archaicznej niemczyźnie brzmi następująco: *Charte derer Gegenden Schlesiens auf der Pohnischen Oderseite, welcher das Theil Ober- und Niederschlesiens zwischen der Oder und Pohlen von Jeltsch unterhalb Ohlau belegen, über Namslau und Reichthal längst der polnischen Gränze, und Teschensche Gränze, bis wieder an die Oder belegen und zum behuff der Colonien aufgenommen vom Monath Dezember 1782 an bis ultimo July 1784, und ist in 44 Sektionen eingetheilet*. Do dziś w rękopisze zachowało się jedynie 15 południowych sekcji w wykonaniu Hammera, zob. H. Hinkel, *Schlesische Karten in der Staatsbibliothek Marburg*, „Zeitschrift für Ostforschung” (dalej: „ZfO”), 1966, H. 1, s. 106–117.

naturalnego i kulturalnego Górnego Śląska w drugiej połowie XVIII wieku, tj. jak zauważył Schlenger, w ostatniej chwili przed okresem uprzemysłowienia zmieniającego w sposób rewolucyjny oblicze tej ziemi⁵⁰.

Oczywiście dla potwierdzenia swoich wniosków i spostrzeżeń wykorzystał Schlenger jeszcze cały arsenał innych źródeł archiwalnych i kartograficznych z XVIII i XIX wieku. Redakcją kartograficzną zajęła się znana firma Flemming-Wiskott AG w Głogowie. Z całą pewnością najbardziej zasłużone dla rozwoju kartografii wydawnictwo śląskie, dla którego druk pierwszej mapy „Atlasu historycznego Śląska” okazał się ostatnim zleceniem w jego stuletniej historii⁵¹.

Wielobarwna, na wysokim poziomie edytorskim wydana mapa jest bardzo przejrzysta. Osady powstałe w latach 1750–1800 pokazano na tle ważnych elementów środowiska geograficznego, które miały wpływ na kształt, zasięg i przebieg kolonizacji fryderycjańskiej. Pozostałe osiedla (tj. miasta i wsie powstałe przed 1750 rokiem) i towarzyszące im charakterystyczne elementy topografii osadniczo-gospodarczej (młyny, wiatraki, leśniczówki, kopalnie, kościoły, kaplice i nawet krzyże przydrożne) oraz sieć komunikacyjną (drogi główne, gościńce, dukty leśne i polne, tamy oraz mosty) oznaczono punktowymi i wstęgowymi sygnaturami w kolorze czarnym. W sieci wodnej uwzględniono rzeki, bagna, moczary i inne wody stojące. Powierzchniowymi, barwnymi sygnaturami oznaczono obszary leśne, łąki i pastwiska, tereny uprawne, przy czym warto zauważyć, że wyodrębniono pola i łąki powstałe przez wytrzebiecie lasów wskutek osadnictwa drugiej połowy XVIII wieku.

Wszystko to sprawia, że topograficzny charakter mapy nadaje metodzie geograficznej miano pełnoprawnego środka w przekazywaniu treści historycznych. Z tego też powodu mapa ta jest nie tylko środkiem przedstawienia wyników określonych badań, ale staje się przedmiotem badawczym samym w sobie⁵².

Opracowanie Herberta Schlengera okazało się nie tylko pierwszą, ale jedyną i zarazem ostatnią częścią zaplanowanego przez Historische Kommission für Schlesien „Atlasu historycznego Śląska”, którą zdołano zrealizować. Przyczyn tego można się dopatrywać w rozproszeniu wysiłków Komisji Historycznej na inne przedsięwzięcia (przede wszystkim prace nad pierwszym tomem *Geschichte Schlesiens* Hermanna Aubina) oraz w skutkach wybuchu II wojny światowej.

Osadnictwo stanowiło dominujący temat w naukowej pracy H. Schlengera jako historyka, ale rzecz jasna nie jedyny jako kartografa historycznego. Najbardziej znanym, jak i komplementarnym tematycznie zbiorem map historycznych Herberta Schlengera jest wyłącznie przez niego wykonany pokaźny zestaw ilu-

⁵⁰ Schlenger, op. cit., s. 27 i 46.

⁵¹ H. Kot, *Historia nowożytniej kartografii Śląska 1800–1839*, Katowice, 1970, s. 158; W. Scharfe, *Flemming Carl Verlag in Glogau*, w: *Lexikon zur Geschichte der Kartographie von den Anfang bis zum Ersten Weltkrieg*, Wien 1986, s. 226.

⁵² *Catalogus Mapporum Geographiarum ad historiam ...*, s. 175.

stracji kartograficznych dla pierwszego tomu *Geschichte Schlesiens* wydanego w 1938 roku we Wrocławiu pod redakcją **Hermann Aubina**⁵³. Są to znakomite mapy przedstawiające przede wszystkim rekonstrukcję krajobrazu historyczno-politycznego, których treść stanowią kolejne fazy pogłębiającego się feudalnego rozbitcia średniowiecznego Śląska⁵⁴.

Wybuch II wojny światowej na długo przerwał prace nad zaplanowanym drugim tomem „Historii Śląska”, mającym obejmować dzieje od 1526 roku po współczesność. W rezultacie ukazał się on dopiero w 1961 roku i to z opisem dziejów tylko do 1740 roku⁵⁵.

Dorobek niemieckiej kartografii historycznej okresu międzywojennego w odniesieniu do Śląska był jednak znacznie większy, niż wskazywałyby na to oficjalne publikacje. Wybuch wojny jest dostatecznym wyjaśnieniem zrealizowania tylko części planów. Wiele prac historycznogeograficznych, zwłaszcza dotyczących stosunków narodowościowych na Śląsku, będących wynikiem studiów i badań wielu wschodniemieckich placówek naukowych, pozostawała w szufladach i dostępna była wyłącznie do użytku wewnętrznego.

Pewne światło na ten temat rzuca odnaleziony w 1945 roku we Wrocławiu przez Józefa Wąsowicza zbiór materiałów opracowanych w kierowanym przez wspomnianego wyżej Hermanna Aubina Institut für geschichtliche Landeskunde, mieszczącym się na ul. Szewskiej 49⁵⁶. Znalazł się tu m.in. zestaw kartogramów obrazujących zagadnienia językowe na Śląsku w okresie kilku wieków, przedstawiających nieznanе dotąd nikomu, poza twórcami tych map, fakty. Często były one zaskakujące nawet dla nauki polskiej, jeśli chodzi o zasię polszczyzny na Dolnym Śląsku jeszcze w ostatnich stuleciach.

Analiza materiału źródłowego potwierdza fakt, że wraz z przejściem władzy w Niemczech przez partię narodowo-socjalistyczną także atlasy historyczne zaczęły być traktowane bardziej niż dotąd utylitarnie. Pojawienie się po 1933 roku całej lawiny nowych, zmienionych lub „poprawionych” wydań atlasów historycznych zdaje się potwierdzać to spostrzeżenie. Oczywiście w okresie Republiki Weimarskiej również stosowano manipulację wokół zjawisk historycznych przedstawianych metodą kartograficzną, niemniej jednak inna

⁵³ *Geschichte Schlesiens*. Hrsg. von der Historischen Kommission für Schlesien unter Leitung von Hermann Aubin, Bd. 1: *Von der Urzeit bis zum Jahre 1526*, Verlag Priebatschs Buchhandlung, Breslau 1938.

⁵⁴ *Ibidem*: *Schlesien im Jahre 1177/78*, s. 79; *Herrschaftsgebiete Heinrichs I (1201–38)*, s. 92; *Oberschlesien nach 1281*, s. 119; *Niederschlesien im Jahre 1289*, s. 122; *Der Herrschaftsbereich Heinrichs IV (1266–1290)*, s. 127; *Teilung der schlesischen Fürstentümer 1311/16*, s. 144; *Der Anfall der schlesischen Fürstentümer an Böhmen*, s. 158; *Der Herrschaftsbereich Bolkos II von Schweidnitz 1368*, s. 167; *Der Luxemburgische Besitz in Ostdeutschland (1378)*, s. 173; *Der Schlesische Bund von 1402*, s. 187; *Hussiten-Verwüstungen in Deutschland*, s. 196; *Herrschaftsverteilung im Jahre 1500*, s. 233.

⁵⁵ *Geschichte Schlesiens*. Bd. 2: *Die Habsburgerzeit 1526–1740*, Stuttgart 1961.

⁵⁶ Dziś materiały te uznaje się za zaginione. Ich zawartość jednak opracował i opublikował J. Wąsowicz w 1948 r. w pracy pt. *Stosunki językowe na Śląsku w świetle nauki niemieckiej*, w: *Oblicze Ziemi Odzyskanych, Dolny Śląsk*, t. 2, Wrocław, s. 367–392.

była skala zjawiska, a do tego wyraźne było jeszcze zróżnicowanie w niemieckim spojrzeniu na przeszłość Śląska.

Jak bardzo w 1933 roku zmieniły się czasy, można było przekonać się już nie tylko po treści, ale wręcz po preambułach nowych publikacji, gdzie całkiem otwarcie pisano o utylitarnym charakterze mapy historycznej. Jednym z najbardziej charakterystycznych dla epoki „nowego porządku”, rzecz jasna nie tylko w kwestii stosunku do przeszłości Śląska, jest *Geopolitischer Geschichtsatlas F. Brauna i A.H. Ziegfelda*⁵⁷. Znaczną jego część zajmuje obraz niemieckiej pracy cywilizacyjnej na wschodzie poczynszy od średniowiecznej kolonizacji, a skończywszy na współczesnym, tj. powersalskim stanie posiadania Niemiec. Najbardziej typowym jednak hitlerowskim atlasem do historii najnowszej lat 1914–1933 była obszerna publikacja **Johanna von Leers**a i **Konrada Frenzla**. Motto z *Mein Kampf* oraz ideologiczny wstęp nie pozostawiały żadnych wątpliwości⁵⁸. W przeprowadzonym metodami kartograficzno-statystycznymi dowodzie krzywdy Niemiec z powodu dyktatu wersalskiego autorzy często przywoływali Śląsk.

Jednak nawet w owej powodzi propagandowej produkcji można było znaleźć wydania ambitne i poważne, przede wszystkim wśród atlasów tematycznych, których treści do dziś nie straciły na wiarygodności. Pierwszym godnym uwagi jest firmowany przez Pruską Akademię Nauk *Atlas des deutschen Lebensraumes in Mitteleuropa* z 1939 roku⁵⁹. Jest to właściwie poważne studium statystyczne przedstawiające zebrane dane i wnioski za pomocą map. Jego autorzy korzystali z oficjalnych statystyk dotyczących obszarów Niemiec, Polski i Czech z lat 1809–1936. Interesujące nas kartogramy przedstawiają Śląsk w kontekście całej Europy Środkowej.

Najpoważniejszymi jednak zrealizowanymi inicjatywami kartograficznymi dla Śląska w omawianym okresie były bez wątpienia dwa regionalne atlasy tematyczne **Waltera Geislera**, profesora geografii gospodarczej na Uniwersytecie Wrocławskim i Politechnice w Akwizgranie. Pierwszy z nich, wydany w 1932 r. był klasycznym opracowaniem geografii gospodarczej i społecznej Śląska drugiej połowy lat dwudziestych⁶⁰. Jako dzieło statystyczne jest on wynikiem prac wielu śląskich instytucji naukowych i gospodarczych, co objawia się w ściśle fachowym charakterze dzieła. Dla dzisiejszego historyka stanowi on nie tylko doskonale źródło, ale wręcz gotowe obiektywne opracowanie danych dla ekonomicznego i demograficznego obrazu (kartograficznego!) Śląska tamtych czasów. Drugi wydany przez niego tzw. *Oberschlesien-Atlas* z 1938 r., mimo

⁵⁷ *Geopolitischer Geschichtsatlas*. Hrsg. und bearb. von Fr. Braun und A.H. Ziegfeld, B. 1–4, wyd. 2 (rozszerzone) Dresden 1934.

⁵⁸ *Atlas zur deutschen Geschichte der Jahre 1914 bis 1933*. Hrsg. von J. Leers u. K. Frenzel, Bielefeld–Leipzig 1934.

⁵⁹ Im Auftrage der Preußischen Akademie der Wissenschaften hrsg. von N. Krebs, Bibliographisches Institut A.G., Leipzig 1939.

⁶⁰ *Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Schlesien*, hrsg. von W. Geisler, M.& H. Marcus, Breslau 1932, 50 Kartenblätter, 165 Karten, Kartogramme u. Diagramme. Rec. A. Zierhoffer, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 5, 1932, nr 38–39, s. 240–243.

swojej naukowej otoczki nosi wyraźne znamiona publikacji rewizjonistycznej⁶¹. Przyznają się do tego zresztą we wstępie *expressis verbis* jego autorzy, wśród których znalazły się takie znane wówczas wrocławskie autorytety naukowe, jak Dagobert Frey, Martin Jahn, Bruno Dietrich, Hermann Aubin, Max Friedrichsen, Willi Czajka, Günther von Geldern-Crispendorf i Herbert Schlenger. Jednak wbrew deklaracji wydawcy, atlas obejmuje wyłącznie pruską część Śląska w granicach sprzed jego podziału w 1921 roku. Konsekwentnie więc polska obecność na tzw. „Ostoberschlesien” traktowana jest jako przejściowa. Mimo wielu politycznych przekłamań atlas W. Geislera jest do dziś najpoważniejszym kartograficznym opracowaniem najnowszych dziejów Górnego Śląska, a jego blisko ćwierć tysiąca map, głównie kartogramów i kartodiagramów stanowi znakomity materiał źródłowy epoki, w której został wydany⁶².

Ostatnim śląskim atlasem tematycznym, który ukazał się w omawianym okresie, był opracowany przez K. Engelberta i wydany w 1937 roku przez ordynariat arcybiskupi we Wrocławiu atlas arcybiskupstwa wrocławskiego⁶³. Na 59 arkuszach w skali 1:100 000 przedstawia on współczesne jego wydaniu granice administracji kościoła katolickiego na Śląsku oraz na osobnym planie sieć parafii stołecznego Wrocławia. Ze względu na fakt, że granice kościelne należą do najstarszych i najtrwalszych spośród wszystkich podziałów terytorialnych, atlas stanowi cennie źródło kartograficzne do rekonstrukcji historycznych granic Śląska.

*

W okresie dwudziestolecia międzywojennego polska kartografia historyczna osiągnęła poziom światowy zarówno w sferze zespołowych realizacji naukowych atlasów o funkcji badawczej, jak i w wielu nowoczesnych opracowaniach atlasów szkolnych i popularnonaukowych. W ślad za regionalną kartografią tematyczną pojawiła się nieznana u nas dotąd regionalna kartografia historyczna w postaci realizowanych etapami części *Atlasu historycznego Polski* oraz koncepcji Bolesława Olszewicza i Instytutu Śląskiego w Katowicach.

Po osiągnięciu względnej stabilizacji zewnętrznej, tzn. od ustalenia granic państwowych w 1922 roku, w rozwoju polskiej kartografii historycznej zdecydowanie przeważa apolityczny kierunek naukowy. Wyraźne jest zainteresowanie badaniami w zakresie geografii historycznej, która w kręgu Władysława Semkowicza awansowała do rangi pełnoprawnej nauki pomocniczej historii. Miało to w konsekwencji decydujący wpływ na wysoki poziom merytoryczny.

W grudniu 1921 roku Polska Akademia Umiejętności, za sprawą Władysława Semkowicza, powołała **Komisję dla Atlasu historycznego Polski**⁶⁴. Miało

⁶¹ *Oberschlesien-Atlas*, hrsg. W. Geisler, Volk u.Reich Verlag, Berlin 1938.

⁶² Por. F. Günter, H. Jäger, *Historische Kartographie. Forschung und Bibliographie*. Hannover 1980, s. 23.

⁶³ K. Engelbert, *Atlas des Erzbistum Breslau*, Breslau 1937.

⁶⁴ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1922, z. 1, s. 1–16; S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski*, tamże,

być to wielkie przedsięwzięcie zbiorowe. W myśl ustalonego już we wstępnym etapie pracy terytorialnego podziału zadań, Śląsk (razem z Małopolską) leżał w kompetencjach ośrodka krakowskiego⁶⁵. Pewne plany w stosunku do niego miały jednak także komisje atlasowe przy towarzystwach naukowych w Warszawie i Lwowie. Komisja warszawska postanowiła na przygotowywanej przez siebie mapie przeglądowej Polski w XVI wieku w skali 1:750 000 uwzględnić również cały Śląsk⁶⁶.

Gdy w połowie lat trzydziestych okazało się, że na podjęcie prac dotyczących Śląska w ramach inicjatywy PAU brak funduszy, z własną koncepcją atlasu śląskiego wystąpił **Bolesław Olszewicz**, według którego taki atlas miał się składać z porównywalnych map wykonanych w jednej skali, dzięki czemu spełniałby wymagania nowoczesnego tematycznego atlasu regionalnego. Wyprzedzający swoją epokę pomysł nie został jednak podjęty.

Po ukazaniu się w 1933 roku we Wrocławiu pierwszego zeszytu niemieckiego „Atlasu historycznego Śląska”⁶⁷ z mapą Herberta Schlengera, **Instytut Śląski** w Katowicach powierzył redakcję polskiego *Atlasu historycznego Śląska* Władysławowi Semkowiczowi i Karolowi Buczkowi. Był już jednak rok 1937 i do wybuchu wojny nie zdążono wypracować nawet koncepcji tego nowego atlasu⁶⁸.

Więcej szczęścia w realizacji własnych projektów miał twórca *Antropogeograficznego atlasu Polski* **Bogdan Zaborski**, który w rok przed wybuchem wojny zdążył wydać dwa arkusze *Atlasu Śląska*. Przedstawiają one gęstość zaludnienia, stosunki językowe i wyznaniowe oraz udział ludności rolniczej w stosunku do reszty zatrudnionych w trzech głównych zawodach w województwie śląskim. Wprawdzie atlas Zaborskiego mieści się w kategorii kartografii tematycznej, opartej na współczesnych danych statystycznych (w tym przypadku drugiego powszechnego spisu ludności z grudnia 1931 roku), niemniej zasługuje na naszą uwagę nie tylko jako cenne dziś źródło historyczne. Otóż obok głównych przeglądowych map tematycznych zawiera także poboczne, ale wystarczająco dokładne (1:1 000 000) dwa historyczne już wtedy ujęcia, a mianowicie mapę mniejszości niemieckiej i czeskiej wschodniej części Górnego Śląska, na podstawie spisu ludności z grudnia 1910 roku oraz opracowaną według danych urzędowych mapę wyników plebiscytu z 20 marca 1921 roku, co było ostatnim głosem polskim w tej kwestii przed wybuchem wojny i było

s. 27–34; F. Bujak, *O atlasie historycznym Polski*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1, 1923, nr 2, s. 49–56.

⁶⁵ F. Bujak, loc. cit.; S. Herbst, *Prace nad polskim atlasem historycznym*, loc. cit.; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Wrocław 1994, s. 67–68 i 104–105.

⁶⁶ Komisja dla Atlasu Historycznego Polski. *Sprawozdanie z działalności*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, Lwów 1925.

⁶⁷ *Geschichtlicher Atlas von Schlesien*. Hrsg. v. der Historischen Kommission für Schlesien, 1. Stück: *Friederizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800*, bearb. von H. Schlenger, Breslau 1933.

⁶⁸ *Co zrobił i jakie ma plany Instytut Śląski w Katowicach*, „Polska Zachodnia”, R. 12, 1937, nr 118, s. 4.

odpowiedzią na wydany równolegle we Wrocławiu rewizjonistyczny *Oberschlesien Atlas* W Geislera⁶⁹.

Bezspornie największym osiągnięciem nauki polskiej okresu międzywojennego w zakresie przedstawienia dziejów Śląska, z wykorzystaniem kartografii historycznej, był pierwszy tom opracowanej w środowisku Polskiej Akademii Umiejętności *Historii Śląska*. Ta zbiorowa, wydana w 1933 roku pod redakcją Stanisława Kutrzeby synteza była wówczas nie tylko ostatnim traktującym podmiotowo Śląsk słowem polskiej historiografii, ale również i przede wszystkim pierwszym jej sztandarowym opracowaniem, gdzie należyte i z pełnym zrozumieniem potraktowano i przedstawiono wyniki badań historycznogeograficznych, solidnie i klarownie umieszczając opisywane zjawiska nie tylko w czasie, ale i w przestrzeni⁷⁰. Autorem otwierającego dzieło obszernego studium pt. *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska* był Władysław Semkowicz, główny filar geografii historycznej wśród historyków polskich tego okresu. Swój wprowadzający rozdział zilustrował własną *Mapą Śląska w wiekach średnich*, która pozostała bezspornie najwartościowszym silesiakiem w całej polskiej kartografii historycznej tego okresu⁷¹. Biorąc pod uwagę całość dokonań nauki polskiej okresu międzywojennego w dziedzinie przedstawienia przeszłości Śląska, należy zauważyć, że chociaż nie pozostawała ona daleko w tyle w stosunku do zrealizowanych koncepcji niemieckich, wyraźna była istotna różnica w podejściu nauki polskiej i niemieckiej do badań regionalnych. Trudno jest więc oprzeć się tu wrażeniu niedosytu. Jeśli jednak historiografia polska dopracowała się przynajmniej jednej, niedokończonej wprawdzie, ale pełnowartościowej naukowej syntezy dziejów Śląska, to kartografia historyczna w stosunku do tej dziedziny nie wyszła nigdy poza sferę planów i zamierzeń, w dodatku umieszczając ją przeważnie w kontekście dziejów ogólnonarodowych.

*

Historyczne zmiany we wszystkich dziedzinach życia zbiorowego zachodzące po 1945 roku w Niemczech wskutek klęski państwa hitlerowskiego w drugiej wojnie światowej nie mogły zmienić od razu pokolenia badaczy, którzy nie tylko swoją pracę rozpoczęli przed 1933 rokiem, ale często zdążyli również do tego czasu zdobyć uznanie w świecie nauki. Zanim więc pojawiła się nowa generacja uczonych, przynajmniej do 1960 roku w historiografii niemieckiej naturalnie przeważają nazwiska przedwojenne. Nie powinno więc nikogo dziwić, że wśród twórców największych dzieł historycznokartograficznych lat pięćdziesiątych znajdujemy znane już nam sprzed wojny nazwiska Herberta Schlengera,

⁶⁹ B. Zaborski, *Atlas Śląska*, 2 ark. 1:300 000, Katowice 1938.

⁷⁰ *Historia Śląska*, T. 1. *Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, pod red. S. Kutrzeby, Kraków 1933, s. 1–71.

⁷¹ Por. B. Olszewicz, loc. cit.; H. Kot, op. cit., s. 159.

Emila Meynena, Oskara Eugena Kossmanna i Otto Schlütera. Ów ostatni, profesor zwyczajny geografii na Uniwersytecie Marcina Lutra (Halle-Wittenberga) jest z całą pewnością najlepszym przykładem owej ciągłości, gdyż nad dziełem swojego życia i równocześnie epokowym wydarzeniem naukowym w dziedzinie kartograficznej rekonstrukcji krajobrazu naturalnego i kulturalnego środkowej Europy pracował równo pół wieku. Może jedynie zadziwiać to, że efekty swojej pracy z równie dobrym skutkiem potrafił opublikować we wszystkich epokach najnowszej historii Niemiec, w których przypadło mu żyć, tj. od czasów Wilhelma II po Republikę Federalną Niemiec. Jeszcze bardziej zadziwiające jest to, że ciągle wydawał coraz to bardziej udoskonalone fragmenty tej samej pracy, której całość ujrzała światło dzienne dopiero po pół wieku żmudnych badań. Chodzi oczywiście o sławną rekonstrukcję obszarów osadniczych Europy Środkowej w okresie wczesnohistorycznym⁷². Mapa obejmuje cały Śląsk, a półtoramilionowa skala sprawia, że jest to ujęcie dostatecznie dokładne i szczegółowe. Opierając się na rozmieszczeniu reliktyw flory stepowej, O. Schlüter podjął kontrowersyjną, ale jak dotąd jedyną udaną próbę rekonstrukcji pierwotnego rozmieszczenia osad i obszarów przypuszczalnie zamieszkałych wśród lasów, bagien i innych anekumen przed rozpoczęciem procesu „przystosowania” krajobrazu naturalnego do rolniczego osadnictwa, opartego na uprawie ziemi wydartej pralasowi. Przedstawił on również stan zalesienia całego przedstawionego obszaru pod koniec wieku XIX, co daje obraz zmian, jakie zaszły przez cały okres historyczny.

Osadnictwo było bezspornie najważniejszym tematem powojennych niemieckich przedstawień kartograficznych z dziejów Śląska. Najwybitniejszym przedstawicielem tego kierunku badań osadniczych w Niemczech całego okresu powojennego był **Walter Kuhn**, który równoległe z dającą mu uznanie ścienną i atlasową mapą *Die bäuerliche deutsche Ostsiedlung* opublikował pierwsze własne studium historyczne o osadnictwie Górnego Śląska⁷³. Jest to obszerna synteza dziejów osadnictwa niemieckiego na Górnym Śląsku, oparta na dotychczasowym dorobku literatury oraz na badaniach własnych autora. Po niej bardzo szybko ukazało się nowe studium Waltera Kuhna pt. *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, obejmujące tym razem kwestię niemieckiego osadnictwa w okresie nowożytnym w o wiele szerszym kontekście terytorialnym⁷⁴. Na mapach załączonych do tej pracy Śląsk występuje zawsze w towarzystwie krain sąsiednich, co daje duże możliwości porównawcze we wszystkich przedstawionych tematach. Śląski profil zainteresowań W. Kuhna potwierdzają pozostałe publikacje wyników jego badań osadniczych, w których znajdujemy wiele tematów opracowanych i przedstawionych kartograficznie. Na szczególne zainteresowanie zasługują mapy rozprzestrze-

⁷² O. Schlüter, *Die Siedlungsräume Mitteleuropas in frühgeschichtlicher Zeit*, 1:1 500 000, Remagen 1952. Mapę tę zawiera również *Atlas östliches Mitteleuropa* (por. przyp. 76).

⁷³ W. Kuhn, *Siedlungsgeschichte Oberschlesiens*, Mit 82 Bildern und 7 Karten, Würzburg 1954.

⁷⁴ W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. I–II, Köln–Graz 1955–1957, Kartenmappe, Marburg 1957.

nienia miast lokowanych na prawie niemieckim i ich plany, zestawienia onomastyczne tych miejscowości oraz panujące wokół nich stosunki własnościowe⁷⁵.

W jaskrawym przeciwieństwie do prawie wszystkich powojennych niemieckich publikacji kartograficznych stoi wydany w 1959 roku przez Theodora Krausa, Emila Meynena, Hansa Mortensena i Herberta Schlengera *Atlas Östliches Mitteleuropa*, jak dotychczas największe i najpoważniejsze zrealizowane przedsięwzięcie, uważane często za w ogóle najlepszy atlas do dziejów Polski⁷⁶. Jest to atlas historyczno-geograficzny, którego twórcy podjęli udaną próbę kompleksowego przedstawienia krajobrazu naturalnego, kulturalnego i politycznego obszaru Polski. Obszar ten obejmuje oczywiście również cały Śląsk⁷⁷.

Dobrze się stało, że wydawcy zdecydowali się poświęcić osobny arkusz atlasu znanej pracy Otto Schlütera z 1943 roku pt. *Die Siedlungsräume Mitteleuropas in frühgeschichtlicher Zeit* (ark. 10), która jest jedynym obrazem środowiska pierwotnego (tj. naturalnego) tego obszaru, a zarazem ciekawym wprowadzeniem do rekonstrukcji krajobrazu kulturalnego (w tym przypadku osadnictwa)⁷⁸. Źle się jednak stało, że tylko pierwszy z tych tematów został w atlasie należycie rozwinięty merytorycznie i chronologicznie (tzn. niedoprowadzony do współczesności)⁷⁹. W ogólnej ocenie należy podkreślić, że mimo upływu niemal 60 lat atlas ten zestarzał się w niewielkim tylko stopniu. Oprócz wysokiego poziomu edytorskiego, do jego głównych atutów należy zaliczyć imienną odpowiedzialność autorów za każdą z osobna mapę oraz wykaz źródeł i literatury, którymi posłużyli się autorzy w rekonstrukcji kartograficznej każdego tematu (co jest zupełnie wyjątkowe). Wytknięte wyżej luki oraz specyficzne polityczno-powojenne spojrzenie na Polskę i Śląsk nie mogą przysłonić wartości tego atlasu jako w pełni dojrzałego dzieła naukowego, którego mapy również historykom Śląska długo jeszcze będą służyć jako środek badawczy i dydaktyczny.

Ciekawym przykładem tematycznego atlasu historycznego, poświęconego wyłącznie jednej kwestii jest opracowany przez Hugo Weczerkę pierwszy tom wydanej wspólnie z H. Brunsem pracy pt. *Hansische Handelsstraßen*⁸⁰. Temat

⁷⁵ Tenże, *Die deutschrechtliche Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jhs.*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 15, 1966, H. 2–4; Tenże, *Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, 10 map, München 1971; Tenże, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jh. vor allem gegenüber Kirche und Adel* (5. *Die schlesischen Städtegründungen im Überblick*), w: AsKG, 1974, s. 1–20; Tenże, *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*, Würzburg 1981, s. 466–469, mapy 1–3.

⁷⁶ *Atlas Östliches Mitteleuropa*, hrsg. von Th. Kraus, E. Meynen, H. Mortensen, H. Schlenger, V&K, Bielefeld–Berlin–Hannover 1959.

⁷⁷ Podkład dla prawie wszystkich map głównych jest w skali 1:2 000 000, to znaczy, że Śląsk został tu zobrazowany z dokładnością równą wielu mapom tematycznym polskiego *Atlasu historycznego Śląska w końcu XVIII w.*

⁷⁸ Mapa Schlütera nie pokrywa się z zasięgiem innych map atlasu, w stosunku do których jest znacznie przesunięta na zachód, co nie ma jednak żadnego znaczenia dla Śląska. Z przyczyn edytorskich została w atlasie zmniejszona do skali 1:2 000 000.

⁷⁹ Por. ark. 8: *Die Wälder und Moore* wraz z mapami pobocznymi.

⁸⁰ H. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstraßen, I. Atlas*, bearb. von Hugo Weczerka, 1962; II. *Textband*, 1967, „Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte”, NF Bd. 13, Teil 2.

podejmowany bywa przez niemal wszystkie powszechne atlasy historyczne, ale nigdy tak gruntownie, komplementarnie i kompetentnie. Śląsk uwzględniony został na sześciu mapach przedstawiających temat z różnym przybliżeniem. Pokazują one m.in. miejsce całego Śląska w systemie międzynarodowych lądowych szlaków handlowych wschodniej Europy, sieć miast i dróg na wschód od Zgorzelca oraz ważny odcinek *via regia* między Wrocławiem a Krakowem⁸¹. W sumie rzecz niewielka, ograniczona tematycznie i chronologicznie, ale w kwestiach szczegółowych dotyczących problemu późnośredniowiecznych połączeń handlowych Śląska dla historyka regionalnego może okazać się niezastąpiona.

Ostatnimi realizowanymi w Niemczech przedsięwzięciami z dziedziny historycznej kartografii tematycznej obejmującymi swoim zasięgiem Śląsk są historyczne atlasy miast: *Deutscher Städteatlas*⁸² wydawany od 1973 r. w seryjnych zeszytach przez Institut für vergleichende Städtegeschichte w Münster westfalskim oraz *Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich* wydawany w kooperacji Instytutu Herdera w Marburgu i Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego. Poszczególne zeszyty realizowane są przez specjalistów od różnych epok i regionów. Pierwszym miastem śląskim opracowanym w ramach obu tych atlasowych serii było Opole⁸³. W obu przypadkach najciekawsze dla historyka są przedstawione w sposób dynamiczny kolejne etapy rozwoju miast.

Dwa ostatnie jak dotąd zeszyty obu serii przedstawiają także to samo miasto, a mianowicie Wrocław⁸⁴. Są one znacznie obszerniejsze od innych, dotyczą jednak stolicy Śląska, a niegdyś drugiej metropolii Prus.

*

Odzyskanie niemal całego historycznego terytorium Śląska przez państwo polskie po II wojnie światowej spowodowało konieczność zainteresowania się nim przez historyków polskich bardziej niż kiedykolwiek dotychczas. Warto zwrócić uwagę na zaangażowanie się w tej pracy ówczesnych autorytetów z dziedziny nauk historycznych i geograficznych, jak Bolesław Olszewicz, Józef Wąsowicz, Jan Natanson-Leski, Stanisław Arnold i Tadeusz Ładogórski.

Pierwszą analizą historycznogeograficzną okresu powojennego, wzbudzającą liczne kontrowersje, była przedstawiona przez Karola Maleczyńskiego na posiedzeniu Wydziału Nauk Historyczno-Filozoficznych Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego 20 maja 1949 roku obszerna praca **Jana Natansona-Leskiego** z dołączoną do niej bardzo ważną, barwną mapą *Zarys granic i podziałów Pol-*

⁸¹ Ibidem, Karte 22: Görlitz, Karte 46c: Glogau, Karte 23a: Crossen, b. Breslau, Karte 49: Krakau.

⁸² *Deutscher Städteatlas*, Hrsg. H. Stoob, Lieferung I–IV, Altenbeken 1973–1989, dotychczas ukazało się 45 zeszytów.

⁸³ Ibidem, Lief. II, Nr 11, 1979.

⁸⁴ Breslau, *Deutsche Städteatlas*, Lief. IV, Nr 5, Breslau, Altenbeken 1989; *Historyczno-topograficzny Atlas miast śląskich*, t. 5: Wrocław, Marburg 2016.

ski najstarszej w skali 1:1 000 000⁸⁵. Dzieło to jest drugą w historiografii polskiej (po studium programowym S. Arnolda z 1922 roku) próbą rekonstrukcji etnicznych i fizjograficznych granic głównych dzielnic Polski w okresie poprzedzającym tworzenie się państwa Piastów, czyli z całym Śląskiem.

Następną ważną rekonstrukcją krajobrazu naturalnego Polski wczesnohistorycznej dał **Karol Buczek**, najbardziej zasłużony badacz dziejów kartografii polskiej, który do publikacji *Ziemie polskie przed tysiącem lat* dołączył mapę ilustrującą jego ustalenia dotyczące głównie ich zalesienia pierwotnego (tzw. pralasu)⁸⁶. Niestety, ani skala tej mapy, ani poziom edytorski nie pozwalają jej równać się pod względem szczegółowości i dokładności z mapą Natansona-Leskiego, co ma istotne znaczenie szczególnie dla historyka śląskich dziejów regionalnych.

Osobny rozdział w rozwoju kartografii historycznej Śląska w polskiej historiografii powojennej stanowią publikacje twórczości naukowej Tadeusza Ładogórskiego, założyciela i wieloletniego kierownika Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN we Wrocławiu. T. Ładogórski i jego zespół są autorami wielu dziesiątków map tematycznych do historii Śląska. Powstanie w 1953 roku z inicjatywy Ładogórskiego Pracowni Wrocławskiej Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN znacznie rozszerzyło zakres kartograficznych prac historycznych. Najczęściej spośród wszystkich kartograficznych opracowań zespołu Wrocławskiej Pracowni ZAH IH PAN pojawiały się zagadnienia społeczne i gospodarcze publikowane w zbiorowych monografiach *Historii Polski* oraz *Historii Śląska*, których wyjątkowo bogata oprawa kartograficzna – jak pisał T. Ładogórski – zawdzięcza swoje powstanie pracom nad atlasem historycznym Śląska.

Zgodnie z przyjętą przez ZAH strategią, zadaniem pracowni we Wrocławiu było wykonanie serii map szczegółowych do *Atlasu historycznego Śląska w końcu XVIII wieku*. Decydujące okazało się bogactwo śląskich źródeł tego czasu, wśród których do najcenniejszych należą wielotomowy opis geograficzno-statystyczny Śląska **Fryderyka Alberta Zimmermanna** oraz odkryte w latach pięćdziesiątych przez T. Ładogórskiego pruskie tabele statystyczne Śląska z 1787 roku⁸⁷. Opracowanie źródeł i publikacja ważniejszych z nich wraz z komentarzami zajęło kilkanaście lat poprzedzających redakcję atlasu. Większą część wyników tych badań opublikowano w formie książek lub rozpraw i rozdziałów *Historii Śląska*, przygotowując w ten sposób opracowanie planowanego, syntetycznego *Komentarza* atlasu śląskiego⁸⁸.

⁸⁵ Opublikowana pod tym samym tytułem we Wrocławiu w 1953 roku.

⁸⁶ K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960 z mapą: *Próba rekonstrukcji krajobrazu Polski wczesnohistorycznej*, 1:2 500 000, wykonał Stefan Żmuda.

⁸⁷ F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 1–13, Brieg 1783–1796; *Generalne tabele statystyczne Śląska 1787 roku*, wyd. i opr. T. Ładogórski, Wrocław 1954.

⁸⁸ T. Ładogórski, *Sprawozdanie z działalności Wrocławskiej Pracowni Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN w latach 1953–1969*, „Sobótka”. 1970, nr 2, s.203–204 i przyp. 4.

Opracowanie *Atlasu historycznego Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku* trwało jak dotąd najdłużej spośród wszystkich przedsięwzięć ZAH (z przerwami prawie ćwierć wieku). Ponadto jest to dzieło najobszerniejsze ze wszystkich części *Atlasu historycznego Polski* z serii PAU/PAN oraz pierwszy w niej regionalny atlas historyczny, ukazujący wieloaspektowo Śląsk w wybranym przekroju dziejów⁸⁹. Jednakże swoim zasięgiem nie obejmuje on całego historycznego terytorium Śląska, a jedynie pruską prowincję śląską, gdyż zdaniem T. Ładogórskiego, część austriacka posiadała odmienną podstawę źródłową, nieporównywalną z wykorzystanymi źródłami pruskimi⁹⁰.

Atlas ukazał się w dwóch tomach, z których każdy składa się z części mapowej i komentarzowej. Tom I na ośmiu barwnych tablicach grupuje 48 map tematycznych, w tomie II na sześciu tablicach umieszczono 26 map (plus 4 w części tekstowej). W ocenach dzieła często eksponowano jego oryginalność, wynikającą z szerokiego i wielowątkowego (choć niepełnego) przedstawienia życia społeczno-gospodarczego Śląska w przekroju końca XVIII wieku, czyli u schyłku zdecydowanej dominacji stosunków feudalnych, a tuż przed reformami wprowadzającymi kapitalistyczny porządek społeczny, który gruntownie przeobraził wszystkie dziedziny życia zbiorowego. W tym kontekście atlas śląski stanowić może pewien wzór metodyczno-tematyczny dla innych podobnych publikacji w tej części Europy, tym bardziej że cała Europa Środkowa jak dotąd nie doczekała się takiego opracowania⁹¹. Dzieło to stanowi największy sukces wrocławskiego ośrodka polskiej geografii historycznej. I na ocenę jego wartości nie może wpłynąć ani hipotetyczność wielu rekonstrukcji kartograficznych, ani fakt pozostawienia poza przedstawioną w nim problematyką wielu zagadnień, które powinny się znaleźć w ogólnohistorycznym atlasie dziejów Śląska, pokazującym rangę i rolę tej dzielnicy w Europie Środkowej. Idea tego nowego kartograficznego i syntetycznego obrazu dziejów Śląska wyrażona została jednak najwyraźniej zbyt późno, gdyż dwa lata po publicznym zaistnieniu pomysłu Wrocławska Pracownia ZAH decyzją warszawskiej centrali IH PAN została rozwiązana⁹².

Niemniej w ośrodku wrocławskim kontynuowano prace kartograficzne nad dziejami Śląska. Przede wszystkim w Pracowni Atlasu Dolnego Śląska Uniwersytetu Wrocławskiego i Polskiej Akademii Nauk do 1997 r. opracowano pod redakcją prof. Władysława Pawłaka epokowy *Atlas Śląska Dolnego i Opolskiego*

⁸⁹ *Atlas historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII*, t. 1, pod red. J. Janczaka i T. Ładogórskiego, Wrocław 1976, t. 2, pod red. J. Janczaka, Wrocław 1984.

⁹⁰ *Ibidem*, T. I, cz. 2: *Komentarz*, s. 6.

⁹¹ J. Janczak, *Problemy atlas...*, loc. cit.; E. Szczepański, *Region jeleniogórski u schyłku XVIII stulecia w kartograficznym ujęciu*, „Karkonosze”, 1984, nr 10, s. 22.

⁹² J. Janczak, *Problemy atlas...*, s. 168; tenże, *Atlas dziejów Śląska (założenia wstępne)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, LXXIV, Wrocław 1990, s. 361–365. Wrocławska Pracownia ZAH IH PAN zakończyła pracę między majem a sierpniem 1992 r. oficjalnie z przyczyn ekonomicznych.

zawierający także rozdział ze świetnymi mapami historycznymi⁹³. A w ramach *Atlasu historycznego miast polskich* w tomie **IV: Śląsk** od 2001 do dziś wydano kilkanaście obszernych monografii historyczno-kartograficznych miast śląskich, z których najpopularniejszy **Zeszyt 1: Wrocław** doczekał się szczegółowego przeredagowania i w wersji zaktualizowanej i uzupełnionej, został wydany pod koniec 2017 roku⁹⁴.

Na zakończenie wspomnę o efekcie własnej współtwórczości kartograficznej sprzed kilku lat, którym jest jedyna tego typu monografia regionu, czyli *Atlas historyczny: Górny Śląsk w XX wieku*⁹⁵.

Podsumowując należy jednoznacznie stwierdzić, że w ostatnich dziesięcioleciach bilans prac w dziedzinie kartografii historycznej Śląska wyraźnie przesunął się na stronę nauki polskiej, co jest oczywiste w obliczu faktu utraty tej geograficzno-historycznej krainy przez Niemcy i wejścia całkowicie w orbitę zainteresowań polskich.

Historical cartography of Silesia in Poland and neighbouring countries Attempt of a summary

Dariusz Przybytek

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Kartograficznych

E-mail: dariusz.przybytek@uwr.edu.pl

Summary: The achievements of Silesian historical cartography are scattered over all those interested in Silesia in the countries to which he belonged. These are both spontaneous works (i.e. scientific, popular, school and propaganda maps) as well as illustrating the contents of historiographic works, so-called attachment or text maps. A separate group consists of special collections of historical maps, edited in the form of historical atlases.

The starting point for the interpretation and forming of opinions on this rich legacy of historical cartography was specialized literature related to cartography and historical geography, as well as Polish, German, Austrian and Czech historiographic achievements over many decades.

⁹³ *Atlas Śląska Dolnego i Opolskiego*, red. W. Pawlak, Wrocław 1997.

⁹⁴ *Atlas historyczny miast polskich*. T. 4, *Śląsk*, z. 13: *Wrocław*, Wrocław 2017.

⁹⁵ *Atlas historyczny: Górny Śląsk w XX wieku. Zbiór map edukacyjnych*, red. kartograficzna D. Przybytek i A. Osowska, Gliwice–Opole 2013.

The author analyzes individual works in the context of the general development of historical cartography and the trends of performances prevailing in its history. This concerned both the topic dominating in the given periods and the forms of cartographic publications, starting with the first loose historical maps of Silesian wars from the 18th century to contemporary thematic and general-historical atlases with a research function, which are by far the most perfect figure of historical cartography, especially in presentation of regional research.

The presentation includes cartographic studies of various topics concerning the history of Silesia. A long process of “adopting” a problematic historical map in the German and Polish historiography of the 19th and 20th centuries has also been followed.

Discussing the 200-year history of historical cartography of Silesia on the examples of several hundred thematic maps and historical atlases, the author simultaneously makes its systematization, classifying every cartographic presentation in terms of its usefulness for all concerned with the problems of Silesian historians and historians-cartographers who want to develop these problems anew.

Keywords: Silesian cartography, historical cartography, history of cartography, maps, atlases
